

Ēriks Jēkabsons, Valters Ščerbinskis (sast.). Apvērsums. 1934. gada 15. maija notikumi avotos un pētījumos. Rīga: Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Arhīvistu biedrība, 2012. 576 lpp.: il. (Vēstures avoti, VII sēj.). ISBN 978-9984-9866-5-4

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs izdevis jau septīto vēstures avotu sērijas sējumu. Šoreiz tas ir veltīts, kā atzīmē krājuma sastādītājs Valters Ščerbinskis, atsaucoties uz Edgaru Dunsdorfu, notikumam,

kas “sašķēla tautu vairāk nekā jebkurš cits notikums vēsturē” (50. lpp.), – 1934. gada 15. maija apvērsumam.

Nevarētu teikt, ka Kārļa Ulmaņa apvērsums un autoritārā režīma politika Latvijā būtu atstāta bez uzmanības, un par to liecina ievērojams zinātniskās literatūras klāsts, kas veltīts K. Ulmaņa režīma politikas dažādām izpausmēm. Tajā pašā laikā ļoti daudzi momenti, īpaši tie, kas skar ekonomikas, kultūras un sociālās dzīves procesus, vēl gaida savus pētītājus. Jāsaka, ka sabiedrības sociālajā atmiņā pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas par K. Ulmaņa autoritārismu izveidojās diezgan pretrunīgi vērtējumi. No vienas puses, tas tika vērtēts kā padomju okupācijas sagrautās Latvijas “ziedu laiks”, no otras puses, liberāldemokrātisko vērtību atgriešanās Latvijas politiskajā vidē bija nereti klajā pretrunā ar K. Ulmaņa vadonības režīma vērtībām. Vēsturnieku – un ne tikai¹ – darbs zināmā mērā bija/ir saistīts ar risku par saviem spriedumiem nonākt šo vērtību cīņas krustpunktā. Tādēļ E. Dunsdorfa savulaik izteiktais vērtējums ir aktuāls vēl joprojām, un pārfrāzējot varētu teikt, ka attieksme pret autoritārismu ir tas, kas šķeļ latviešu sabiedrību, atšķirībā no citiem, vairāk etniski vēsturisku cēloņu raisītiem notikumiem. Tādēļ vispusīga, politiski neitrāla autoritārisma analīze ir nepieciešama sabiedrībai ne mazāk kā Otrā pasaules kara sabiedrību šķeļošo notikumu un procesu izvērtējums.

¹ Kaut vai atceroties 2009. gadā sabiedrībā neviennozīmīgi uztverto Zigmāra Liepiņa un Kaspara Dimitera mūziklu “Vadonis”.

Jaunā dokumentu krājuma priekšrocība ir tā, ka tas nemēģina iztīrīt visu “atjaunotās Latvijas” periodu, bet sniedz ieskatu tikai paša apvērsuma sagatavošanā, norisē un ārvalstu reakcijā uz to. Protais, šāda krājuma iznākšana netieši uzliek uz Latvijas Nacionālā arhīva pleciem pienākumu sagatavot arī citus līdzīgus krājumus, kas būtu veltīti gan režīma ārpolitikai, gan ekonomiskajai, kultūras un sociālajai politikai.

Krājumā ievietoti 286 dokumenti galvenokārt no Latvijas Valsts vēstures arhīva fondiem, kas tematiski izkārtoti sešās nodaļās. Pirmajā nodaļā “Līdzdalībnieki un laikabiedri par apvērsumu” (101.–134. lpp.) apkopotas vairāku apvērsuma organizētāju liecības par apvērsuma sagatavošanu un norisi. Īpaši vērtīgi ir iepriekš npublicētie avoti: fragmenti no ģenerāļa Jāņa Baloža atmiņu burtnīcām, kā arī viņa un Vilhelma Muntera sniegtās liecības padomju drošības iestādēm. Nevilšus gan rodas jautājums: vai bija lietderīgi sniegt arī jau iepriekš publicēto materiālu, piemēram, K. Ulmaņa piezīmes vai fragmentus no Klāva Lorenca, Alfrēda Bērziņa, Ādolda Klīves memoāriem? Iespējams, daudz produktīvāk būtu bijis sniegt norādes uz tiem memoāristikas darbiem, kuros stāstīts ne tikai par 15. maija apvērsuma sagatavošanu un īstenošanu, bet arī par tā uztveri dažādos sabiedrības slāņos. Tādējādi tiktu atvieglots arī citu avotu nodaļu apjoms, ļaujot vairāk koncentrēties uz pirmavotiem.

Otrajā avotu edīcijas nodaļā “Apvērsuma priekšvēsture: idejas ģenēze un priekšdarbi” (135.–182. lpp.) apkopoti dokumenti no 1927. gada novembra līdz 1934. gada maijam, kas liecina gan par antiparlamentāro noskaņojumu pieaugumu, gan par mēģinājumiem reformēt “ne-ejošo” Satversmi. Vispārējās vides raksturojumam, iespējams, būtu vajadzējis sniegt arī dokumentus par t.s. leitnanta Oliņa puču 1927. gada februārī, kurš, neskatoties uz visu savu groteskumu, tomēr ilustrē gan armijā valdošos noskaņojumus, gan arī vēlāko reakciju no politiķu puses.

Trešajā nodaļā “Apvērsuma norise: varas pārņemšana 16. un 17. maijā” (183.–258. lpp.) apkopoti gan valdības paziņojumi, gan dažādu iestāžu ziņas, kas liecina par parlamentārās varas vieglo transformēšanu autoritārisma. Ceturtajā nodaļā “Pēc apvērsuma: represijas, pretdarbība, noskaņojumi” (259.–376. lpp.) vietu atraduši dokumenti, kas liecina par jaunā režīma īstenoto represīvo politiku pret jaunās varas ienaidniekiem – sociāldemokrātiem, pārkonkrustiešiem un Voldemāra Ozola leģionāriem, kā arī ziņojumi par sabiedrības noskaņojumiem.

Divas pēdējās avotu nodaļas veltītas apvērsuma ārpolitiskajiem faktoriem. Piektajā nodaļā apkopoti ārzemju sūtniecību ziņojumi un ārvalstu preses sniegtās ziņas par apvērsumu Latvijā (377.–424. lpp.). Savukārt sestās nodaļas dokumenti stāsta par Latvijas ārlietu resora mēģinājumiem ietekmēt apvērsuma atskaņas ārvalstīs (425.–519. lpp.), tādējādi atsedzot Latvijā iepriekš nepētītu problēmu – kā Latvija mēģināja konstruēt savu tēlu ārzemēs.

Ne mazāk vērtīgas par avotu edīcijām ir grāmatas sākumā ievietotās ievadesejas. Valters Ščerbinskis savā rakstā “1934. gada 15. maija apvērsums: cēloņi, norise un sekas” (9.–57. lpp.) aplūko ne tikai apvērsuma historiogrāfijas problēmas, bet arī, balstoties uz apvērsumu pētniecības teorētiskajām nostādnēm, sniedz līdz šim konceptuālāko skatījumu par šo notikumu.

Ērika Jēkabsona eseja “Reakcija ārzemēs uz 1934. gada 15. maija apvērsumu Latvijā” uzskatāma par sava veida prelūdiju edīcijas pēdējo nodaļu materiālam, kurā izvērtēta gan jaunā režīma manipulatīvā ārpolitika, gan šo notikumu reprezentācija ārvalstīs. Autors secina, ka apvērsums ticis uztverts kā ierasta parādība tālaika Eiropas politiskās kultūras laukā, nosodošu reakciju nav paudusi neviena ārvalsts, kritiskas atblāzmas vērojamas vien ārvalstu sociāldemokrātu izdevumos (74. lpp.).

Inesis Feldmanis rakstā “Autoritārisma viļņi Eiropā pēc 1. pasaules kara” (77.–89. lpp.) sniedz ieskatu t.s. autoritārisma viļņu koncepcijā, saskaņā ar kuru pēc 1919. gada Eiropa piedzīvojusi trīs autoritārisma viļņus, no kuriem pēdējo – spēcīgāko ievadīja Ādolfa Hitlera nākšana pie varas 1933. gada janvārī, tādējādi Ulmaņa apvērsums iekļaujas šī “trešā viļņa” hronoloģiskajos rāmjos. Rakstā tāpat sniegts vispārējs Eiropas antidemokrātisko režīmu salīdzinājums un aplūkota tipoloģijas problemātika. Pēc recenzenta domām, šī eseja iederētos kā pirmā, jo atsedz vispārējo stāvokli tālaika Eiropā, kā arī risina teorētiski problemātiskus jautājumus. Varētu gan vēlēties, lai šajā esejā tiktu vairāk integrēts Ulmaņa režīms, tādējādi vispārējo autoritārisma teorētisko problemātiku aktualizējot Latvijas situācijas izpratnei.

Ilgvars Butulis esejā “Daži 1934. gada 15. maija apvērsuma aspekti K. Ulmaņa autoritārajā ideoloģijā” (90.–99. lpp.) aplūko apvērsuma ideoloģizāciju un mitoloģizāciju, kas tika izmantota autoritārā režīma propagandā, respektīvi, kā pats Ulmaņa režīms sabiedrībai skaidroja apvērsumu. I. Butulis atzīst, ka ideoloģizētais skatījums bija savā veidā pretrunīgi duāls, no vienas puses, tas sludināja 15. maiju kā unikālu na-

cionālu parādību, no otras puses, atzīstot arī tā starptautiskās ietekmes, sekošanu nacionālisma un nacionālām idejām. Iespējams, šī eseja daudz iegūtu, ja tajā tiktu skarti arī jautājumi par to, kā tika mitoloģizēta citu Eiropas antidemokrātisko režīmu nākšana pie varas. Itālijas fašistu “gājiena uz Romu” vai Vācijas nacionālsociālistiskās revolūcijas un “varas sagrābšanas” (*Machtergreifung*) konstrukciju salīdzinājums ar “atjaunotās Latvijas” konceptu sniegtu ieskatu Latvijas autoritārisma ideoloģijas īpatnībās.

Beidzot recenziju, vēlētos piebilst, ka šī izdevuma tapšana nenoliedzami ir svarīgs notikums 2012. gada akadēmiskajā vēstures dzīvē. Darba sagatavošanai un izdošanai veltītie vairāk nekā 10 gadi redzami arī edīcijas kvalitātē, kas varētu kalpot kā labs paraugs arī citu vēsturnieku darbiem.

Kaspars Zellis